

Medgeneracijsko branje otroka z avtističnimi motnjami, primer dobre prakse v knjižnici Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana in seznam priporočenih knjig za otroke z avtističnimi motnjami

Intergenerational Reading of a Child with Autism Spectrum Disorder, a Good Practice Example at the Library of the Ljubljana School for the Deaf and a List of Recommended Books for Children with Autism Spectrum Disorders

Nina Janžekovič

Ključne besede

avtizem, otroci, avtistične motnje, branje, pripovedovanje, knjižnica

Izvleček

Društvo Bralna značka je v prejšnjih šolskih letih šolske knjižnice spodbujalo k sodelovanju v projektu Medgeneracijsko branje. Kot knjižničarka v Zavodu za gluhe in naglušne sem se čutila nagovorjeno, da tudi v naši mali knjižnici izpeljemo kaj podobnega. V okviru ur knjižničnega informacijskega znanja sem učenca 7. razreda osnovne šole s prilagojenim programom z znižanim izobrazbenim standardom, poimenujmo ga Anže, povabila, da sodeluje z menoj kot knjižničarko in na srečanjih z otroki prvega in drugega VIO pripoveduje kakšno od ljudskih in Grimmovih zgodb, ki jih pozna. Srečanja so se izkazala kot prijetna za obe strani. Potrdila so ga v veščini javnega nastopanja, veščini pripovedovanja pravljice, razvijal je vlogo starejšega učenca, ki lahko vodi mlajše učence. Svojo zgodbo je moral logično razviti, jo voditi od začetka do konca, čeprav je bil pogosto v skušnjavi, da bi zgodbo domišljijско razvil po svoje, bodisi da bi dodal številne nove junake, razvil alternativne konce ... V naslednjem šolskem letu smo se z Anžetom, ki je zdaj že v 8. razredu, srečali še trikrat, vedno z istim 2. razredom novega prilagojenega programa za otroke z avtistično motnjo. Anže je pripovedoval zgodbe o Ostržku, Martinu Krpanu in Cesarjeva nova oblačila – viden je bil napredek, da je bila zgodba brez večjih domišljijških preskokov v različne smeri. Hkrati pa je viden napredek v njegovi sicer precej enosmerni komunikaciji; učenec je spraševal po njihovem mnenju, počakal na njihove odgovore in tako pokazal razvoj v komunikaciji otroka z avtizmom.

Članek opisuje primer medgeneracijskega branja in pripovedovanja drug drugemu med urami knjižničnega informacijskega znanja v knjižnici osnovne šole s prilagojenim programom Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana. Predstavljamo pripovedovanje zgodb otroka z avtističnimi motnjami mlajšim otrokom in njegov razvoj komunikacijskih veščin pri tej dejavnosti. Poleg tega bo osrednji del članka, ki vsebuje pregled priporočenih knjig za otroke z avtističnimi motnjami, morda uporaben tudi za druge šolske knjižničarje in učitelje.

Abstract

In previous school years, the Slovenian Reading Badge Society encouraged school libraries to participate in the Intergenerational Reading project. As a librarian at the School for the Deaf I felt obligated to carry out a similar activity in our small library. During Library and Information Knowledge lessons I invited a pupil from the 7th grade of a primary school with an adapted programme with a lowered educational standard, let's call him Anže, to work with me, the librarian, and tell some of the folk tales and the Grimm brothers' tales he is familiar with to children from the first and second educational triad. These sessions turned out to be pleasant for all those involved. He practised his public speaking skills, his storytelling skills, and developed his role of an older pupil who is able to guide younger pupils. He had to logically develop his story and unfold it from the beginning to the end, even though he was often tempted to make up a new storyline, either by adding many new protagonists, developing new alternative endings, etc. In the following school year, we had three more sessions with Anže, who is now in the 8th grade; the sessions were always held with the same 2nd grade of the new adapted programme for children with autism spectrum disorder. Anže told the story of *Pinocchio*, *Martin Krpan* and *The Emperor's New Clothes* – he showed visible progress, since the story did not contain any major leaps of imagination in different directions. Progress was also visible in his rather one-way communication; he asked the pupils their opinion and waited for their replies, thus demonstrating the development of the communication skills of a child with autism.

The article describes an example of intergenerational reading and storytelling from one person to another during Library and Information Knowledge lessons at the library of the Ljubljana School for the Deaf with an adapted programme. It presents how a child with autism spectrum disorder told stories to younger children and how his communication skills developed through this activity. Moreover, other school librarians and teachers might find useful the review of books recommended for children with autism spectrum disorder in the body of the article.

UDK 616.896:376

Keywords

autism, children, autism spectrum disorders, reading, storytelling, library

1 PRIMER DOBRE PRAKSE: MEDGENERACIJSKO BRANJE OTROKA Z AVTISTIČNIMI MOTNJAMI V ŠOLSKI KNJIŽNICI ZAVODA ZA GLUHE IN NAGLUŠNE LJUBLJANA

Spoznajmo Anžeta

Anže je učenec z lažjo motnjo v duševnem razvoju, ki letos obiskuje 8. razred prilagojenega izobraževalnega programa z nižjim izobrazbenim standardom. Ima govorne, jezikovne in avtistične motnje. Toda tega zanimivega

trinajstletnika nič ne bi moglo opisati bolj suhoparno kot ta diagnoza.

Čeprav se mu pri branju zatika, čeprav piše z veliko jezikovnimi napakami, po navadi male tiskane črke, ki jih med seboj tudi zamenjuje, te kot pripovedovalec zgodb v starem slogu vsaj za kratek čas očara in preseneti. Ljubeči in intelektualno izobraženi starši so tega težko pričakovanega otroka od malega zasipavali z ljubeznijo, razširjena družina, ki se je veliko ukvarjala z njim, mu je za popotnico dala veliko pozornosti in splošne razgledanosti. V razredu se fant ne znajde najbolje, o sebi pravi, da je volk samotar. To me niti ne začudi,

Pričakovati je, da bo imel otrok z Aspergerjevim sindromom vse življenje težave pri socialni komunikaciji in interakciji ter težave s stereotipnimi in ponavljajočim se gibanjem, govorom, togostjo na področju mišljenja in vedenja.

Otroci z avtističnimi motnjami so lahko inteligentni, vendar težko prenašajo in posplošujejo naučeno znanje v realnih življenjskih situacijah. Kažejo primanjkljaje v izvršilnih funkcijah delovanja možganov.

umetnost, zgodovina, pravljичni svetovi so za tega fanta najpomembnejši in povprečnemu najstniku, ki ga zanimajo računalniške igrice, nove tehnične igračke in morda še punca iz sosednjega nadstropja, se zdi ta fant čuden. V družini so mu morali veliko brati ali obnavljati filmske zgodbe, legende, zgodbe o življenju v starih časih. Anže tako rekoč iz rokava stresa zgodbe tipa: Stari ljudje pravijo ... ali Legenda pravi, da ... Smola je, ker se bolj malo ozira na poslušalca in njegovo morebitno nezanimanje, ne zna namreč z obraza človeka prebrati, da je poslušalec že utrujen, zdolgočasen ali preprosto nerazpoložen. To je del motnje, Anže ima avtistične motnje, natančneje Aspergerjev sindrom, in pričakovati je, da bo imel vse življenje težave pri socialni komunikaciji in interakciji ter težave s stereotipnimi in ponavljajočim se gibanjem, govorom, togostjo na področju mišljenja in vedenja.

Spoznajmo otroke z avtističnimi motnjami – opredelitev avtističnih motenj

Poimenovanje motnje avtističnega spektra oziroma avtistične motnje opisuje posameznike, ki imajo težave na naslednjih področjih:

- razumevanje in uporaba verbalne in neverbalne komunikacije (lahko npr. ne prepoznajo pomena telesnih gest, izraza na obrazu, tona glasu);
- interpretacija socialnega vedenja, kar jim onemogoča interakcijo z vrstniki (npr. zdijo se brezbržni do ljudi ali npr. ne razumejo pomena menjave v vrsti za gugalnico);
- fleksibilno vedenje in mišljenje (ne znajo prilagoditi svojega vedenja neki socialni situaciji, npr. imajo omejeno število domišljinskih iger, ki jih togo ponavljajo) (Kesič Dimic, 2010, str. 64).

Primanjkljaji se pokažejo v zgodnjem otroštvu in pomembno vplivajo na delovanje na socialnem, izobraževalnem in drugih pomembnih področjih otrokovega trenutnega delovanja. Avtistično motnjo opredelimo, kadar so primanjkljaji v socialni komunikaciji večji, kot bi pričakovali glede na siceršnje otrokovo razvojno raven.

Otroci z avtističnimi motnjami so lahko inteligentni, vendar težko prenašajo in posplošujejo naučeno znanje v realnih življenjskih situacijah. Kažejo primanjkljaje v izvršilnih funkcijah delovanja možganov. Otroci imajo težave, ko je treba delo načrtovati, se organizirati, predvideti, koliko časa je na razpolago. Težave imajo pri osredotočanju in združevanju informacij, pri ločevanju na bistvene in nebistvene informacije (Vovk, 2014).

Močne plati otrok z avtistično motnjo pa so lahko: sposobnost osredotočanja na podrobnosti ali na eno aktivnost za dolgo časa, talent za učenje dejstev in veščin, ki jih zanimajo, če so predstavljeni tako, da upoštevajo njihov učni stil npr. po vizualni poti, unikaten pogled na svet, kar je lahko za nekatere družine vir užitka in humorja (Information, 2004, str. 16).

Do pred kratkim je veljalo, da med podskupine otrok z avtističnimi motnjami štejemo Aspergerjev sindrom, avtizem in pervazivno razvojno motnjo. Danes pa strokovnjaki znotraj skupine otrok z avtističnimi motnjami ločijo skupine glede na različne stopnje podpore, ki jo potrebujejo, in težavnosti izraženosti simptomov. Tako ločimo otroke z avtističnimi motnjami, ki imajo lažji, zmerni ali težji primanjkljaj v socialni komunikaciji in socialni interakciji ter na področju vedenja, interesov in aktivnosti (Delo z otroki, 2014, pogl.14.1).

V kontinuiteti omenjenih motenj je treba poznati obseg težavnosti simptomov, ki jih posamezniki doživljajo. Na eni strani so učenci, ki zahtevajo posebno obravnavo, ki se nadaljuje tudi v obdobje odraslosti. Na drugi strani so učenci, ki se lahko vključijo v redno osnovno šolo. Zato je pomembno pravi K. Kesič Dimic zgodnje prepoznavanje, odkrivanje in obravnavanje otrok z motnjo avtističnega spektra (Kesič Dimic, 2010, str. 65).

Pri otroku, ki kaže avtistične znake, so najpogostejše prizadeta področja komunikacije, vedenja in socializacije. Zaradi napačne predelave informacij, ki potekajo skozi čutila, se ti otroci v interakciji z okoljem neustrezno odzovejo. Postanejo razdraženi ali se umaknejo pred njim motečimi zvoki, vonjavami, dotiki in lahko zamudijo precej dejavnikov, ki spodbujajo razvoj (Kesič Dimic, 2010, str. 65).

Aspergerjev sindrom opisuje osebe z avtizmom, ki so povprečno ali nadpovprečno inteligentne. Uporabljajo govorni jezik, vendar je sporazumevanje lahko vseeno oteženo.

Aspergerjev sindrom opisuje osebe z avtizmom, ki so povprečno ali nadpovprečno inteligentne. Uporabljajo govorni jezik, vendar je sporazumevanje lahko vseeno oteženo. Na socialnem področju so podobne težave. Imajo dobro besedišče in uporabljajo slovnične zakonitosti jezika. Imajo pa težave z neverbalno komunikacijo in stvari jemljejo preveč dobesedno. Pojavljajo se lahko obsesivne rutine ali rituali, težave na gibalnem področju, problemi pri socialnem področju pri navezovanju stika z drugimi in preobčutljivost na senzorne dražljaje (svetloba, okus, zvok, tekstura).

Značilnosti Aspergerjega sindroma, ki sem jih opazila pri Anžetu, so: lahko vstopa v zasebni prostor drugih oseb in ne prepozna sporočil govornice telesa; nekritično dolgo strmi v osebo, neobičajno dolgo lahko govori o temi, ki mu pade na um in je povezana samo z njim in njegovimi interesi, uporablja formalen jezik (kot mali profesor), govori prehitro in enolično, ima težave pri predmetih in zunajšolskih dogodkih, ki zahtevajo presojo socialnega dogodka.

Kdaj otroci z avtističnimi motnjami v ZGNL, kdaj ne v »redno« osnovno šolo?

Marsikdo me vpraša, kako to da otroci z avtističnimi motnjami obiskujejo Zavod za gluhe in naglušne (v nadaljevanju ZGNL). V zavodu upada število otrok, ki so gluhi ali naglušni, narašča pa število otrok, ki imajo govorne jezikovne motnje, in otrok z avtističnimi motnjami. Podoben trend je tudi v tujini. Pod imenom druge opredeljene motnje so otroci z avtističnimi motnjami že prej obiskovali ZGNL. Zadnjih deset let pa je število teh otrok tako v rednih šolah kot specialnih šolah, tudi v ZGNL, v porastu.

Otroci z avtistično motnjo uporabljajo različne načine komunikacije. V zgodnjem razvoju lahko delujejo, kot bi bili gluhi, saj se na zvok skoraj ne odzovejo. Včasih se zdi, da govorijo v tujem nerazumljivem jeziku, lahko se oglašajo samo s posameznimi besedami ali glasovi. Lahko ponavljajo, kar slišijo, ali se težko vključijo v pogovor (Kesič Dimic, 2010, str. 64). Starši otrok z avtističnimi motnjami se tako na zavod obračajo po zgodnjo podporo. Nekateri

otroci z avtističnimi motnjami lahko pridobijo od učenja uporabe komunikacijskih sistemov, ki se razlikujejo ali so dodatek govornemu jeziku, npr. od uporabe znakovnega jezika (Information, 2004).

Od leta 2013 so otroci z avtističnimi motnjami tudi v zakonodaji prepoznani kot samostojna skupina otrok s posebnimi potrebami. Od leta 2014 je sprejet nov program z enakovrednim izobrazbenim standardom za otroke z avtističnimi motnjami v osnovni šoli, prav tako navodila za delo z otroki z avtističnimi motnjami v prilagojenem programu z nižjim izobrazbenim standardom. Kot pravi S. Rogič Ožek, je bil takrat sprejet koncept, ki opredeljuje skupino z avtističnimi motnjami kot samostojno skupino otrok s posebnimi potrebami, s posebnimi specialnopedagoškimi načeli, ustreznimi prilagoditvami in organizacijo vzgojno-izobraževalnega procesa (Rogič Ožek, 2016, str. 7). Koncept je bil takoj implementiran v delo našega zavoda, pravzaprav so navodila in programe za otroke z avtistično motnjo soustvarjale prav naše strokovnjakinje (Berložnik, 2014). V osnovni šoli zavoda že peto leto izvajamo prilagojen program z enakovrednim izobrazbenim standardom za otroke z avtističnimi motnjami.

Otroci v ZGNL obiskujejo različne prilagojene programe. V ZGNL so umerjeni na podlagi odločbe o usmeritvi, ki jo izda Zavod RS za šolstvo in določa usmeritve v vzgojno-izobraževalni program. Odločba je podlaga za individualiziran program vzgoje in izobraževanja, ki ga pripravijo strokovni delavci: razrednik, po potrebi delovni terapevt, logoped, specialni pedagog, šolska svetovalna služba, domski vzgojitelj, pri pripravi pa sodelujejo tudi starši. Otroci v ZGNL obiskujejo pouk, kot tudi ure pri terapevtih.

Kot šolska knjižničarka sodelujem z razrednikom, ki mi pomaga z informacijami o otroku, saj le-tega srečujem v šoli in v knjižnici. Razrednik, ki zelo dobro pozna otroka, mi poda informacije o močnih in šibkih področjih otroka ter učinkovitih strategijah dela z otrokom. Tako knjižničarka lahko usmerjam svoje ravnanje z otrokom, prilagodim svoj nivo komunikacije, zahteve in pričakovanja otroku

V zavodu upada število otrok, ki so gluhi ali naglušni, narašča pa število otrok, ki imajo govorne jezikovne motnje, in otrok z avtističnimi motnjami.

**Odločba o usmeritvi
je podlaga za
individualiziran
program vzgoje in
izobraževanja.**

**Stremimo k
vzpostavitvi
stalnega okolja,
brez izrazitih barv,
hrupa, k temu, da
so šolske dejavnosti
dobro organizirane,
vnaprej predvidljive
in strukturirane.**

ter znanje uporabim pri izvajanju knjižničnega informacijskega znanja in vključevanju v pedagoški proces.

Če imajo otroci z avtističnimi motnjami povprečne intelektualne sposobnosti in dobro socialno podporo ter nimajo pridruženih drugih težav ali kombiniranih motenj, imajo dovolj osebnostnih zaščitnih dejavnikov, da lahko obiskujejo redno osnovno šolo. Če se vzgojno-izobraževalni program v redni osnovni šoli izkaže kot prezahteven za otroke, če ti potrebujejo prilagojen program z nižjim izobrazbenim standardom, imajo pridružene druge motnje, npr. hiperaktivnost, senzorične motnje ipd., če potrebujejo drugačne metode in oblike dela, prilagoditve pri številu otrok v razredu, prilagoditve pri organizaciji prostora in časa – so otroci usmerjeni v prilagojene ali posebne programe vzgoje in izobraževanja. Posebne šole z enakovrednim izobrazbenim standardom za otroke z avtističnimi motnjami ni, otroci so usmerjeni v ZGNL ali Center za sluh in govor Maribor ali Center za komunikacijo, sluh in govor Portorož.

Prednost umeritve v šolo, kot je ZGNL, je v tem, da je razredu v osnovni šoli v povprečju število otrok veliko manjše kot v redni šoli, od 8 do 11, v oddelku za otroke z avtističnimi motnjami v osnovni šoli 5 ali manj. Stremimo k vzpostavitvi stalnega okolja, brez izrazitih barv, hrupa, k temu, da so šolske dejavnosti dobro organizirane, vnaprej predvidljive in strukturirane. Pri delu z otroki z avtističnimi motnjami uporabljamo veliko vizualnih opor. Otroci se sistematično učijo socialnih veščin in čustvenega opismenjevanja, njihovo vedenje spremljamo s pomočjo šolskega dnevnika, kjer dnevno ali tedensko nagradujemo primerno vedenje.

Medgeneracijsko branje: kaj smo brali, kdaj in kje

Na pripovedovalca Anžeta sem se, kot knjižničarka v ZGNL, spomnila takoj, ko sem prebrala idejo za projekt medgeneracijskega povezovanja bralcev med seboj, kot nas je k temu, usmerjalo Društvo Bralna značka. Mi smo sicer v ZGNL idejo prilagodili tako, da smo v šolskem letu 2015/2016 pri urah

knjižničnega informacijskega znanja medgeneracijsko povezovali učenca 7. razreda in mlajše otroke, prvega in drugega VIO, ki obiskujejo prilagojen program za otroke z govorno-jezikovno motnjo. Posamično so hodili v knjižnico in prisluhnili Anžetovim zgodbam, kot si jih je predhodno po posvetu z menoj izbral in se na pripovedovanje pripravil. Anže je izbral znane zgodbe: Cesarjeva nova oblačila, Ostržek, Pepelka, Trnulčica, Martin Krpan itd.

V Anžetovem individualiziranem programu vzgoje in izobraževanja je med drugim zapisano, da Anže bere že daljše povedi, zgodbe, knjige, povedano tudi razume in zapiše. Pri branju je napredoval, govornjene in samostojno napisane in tvorjene povedi pa so tudi vsebinsko bogatejše. Pri predmetu slovenščina se naj podaljšuje pozornost pri branju in pisanju, izboljša tehnika branja, usvojena tehnika branja pa naj se uporablja v konkretnih primerih. Na področju socializacije in igre pa ugotavljamo, da je napredoval in ustrezneje navezuje stike s sovrstniki. Ker pa ima otrok še vedno težave pri razumevanju socialnih situacij, se uči pravilno navezovati stike z vrstniki in drugimi otroki, sodelovati z drugimi, upoštevati pravila v razredu. Vse to za doseganje globalnega cilja: doseganje temeljnih standardov za 8. razred v

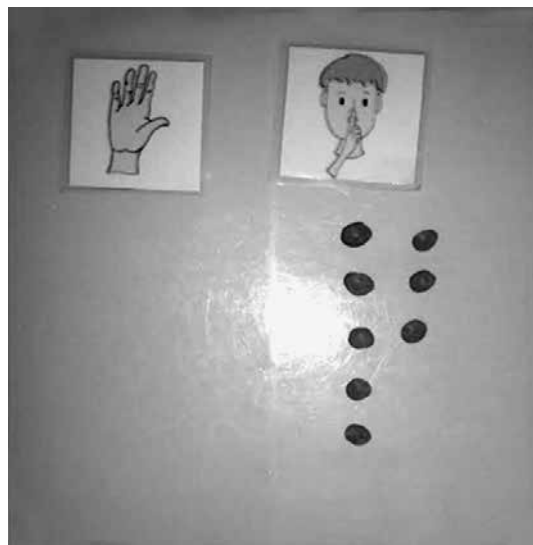
Slika 1: Primer vizualnega urnika v razredu

prilagojenem programu z nižjim izobrazbenim standardom.

Anže se je v medgeneracijskem branju in pripovedovanju vabil v samozavestnem nastopanju pred skupino otrok in razvijal pripovedovalsko veščino z upoštevanjem poslušalcev. Največji izziv zanj je moralo biti logično razvijanje zgodbe od začetka do vrha in konca, povzemanje v bistvenih točkah, pri čemer sta ga pozornost poslušalstva in lastna bujna domišljija kdaj tudi zanesli onkraj meja zgodbe. Tu je bilo potrebnih nekaj dobronamernih podvprašanj knjižničarke in usmeritev nazaj k mestu, kjer se zgodba dejansko nadaljuje. Prav tako je bilo treba sproti krčiti opise stranskih oseb in njihovih dodatnih pustolovščin, ki so sproti nastajale v Anžetovi domišljiji. Poslušalci so bili radovedni in so ga včasih vprašali po podrobnostih, včasih tudi neprizanesljivi in so ga z jasnimi vprašanji (Kaj se je zgodilo z babico? Kje je zdaj volk? ipd.) usmerjali nazaj k zgodbi ter mu dajali povratne informacije.

V šolskem letu 2016/2017 smo z branjem zgodb oz. bolje rečeno pripovedovanjem nadaljevali. Anže, zdaj v 8. razredu, se je srečal z učenci 2. razreda prilagojenega programa za otroke z avtističnimi motnjami. Učenci so bili na pripovedovanje dobro pripravljene, saj je visoka strukturiranost pri izvajanju učnega procesa v tem razredu nujna. Vedeli so, koliko časa bo pripovedoval, koliko časa bodo morali biti tihi in kdaj bodo kaj lahko komentirali, kdaj se bo pripovedovanje začelo in kdaj končalo. Razredničarka jim je sproti za njihovo sodelovanje na papir pred njimi risala pike, s katerimi je vizualno nagrajevala zbrano poslušanje. Z vizualnim znakom, kartico, sem Anžeta opozorila, da je čas, da spregovorijo tudi drugi. Anže je pokazal, da je starejši in bolj zrel. Pri pripovedovanju zgodb o Ostržku, Martinu Krpanu, Cesarjevih novih oblačilih je bil bolj osredotočen na zgodbe, ki jih je imel tudi pred seboj (literarne predloge). Zgodbo sva pred tem tudi vadila in držal se je svoje predloge, bolj kot prejšnje leto: manj nepomembnih podrobnosti, manj alternativnih koncev, manj izmišljenih dodatnih literarnih junakov. Poudaril je ključne besede, govoril bolj počasi, s poudarki in razumljivo. Prijetno

me je presenetilo, ko je uporabil moj nasvet in je dejansko otroke na koncu vprašal po povratni informaciji, kako jim je bila zgodba všeč, in prisluhnil njihovim odgovorom – skratka, napredek za njegovo sicer enosmerno komunikacijo. Ker so otroci v tem razredu neposredni, se mi je zdelo, da mu bodo, če bo »dolgovezil« povedali, da naj skrajša zgodbo, vendar so zbrano poslušali do konca.

Slika 2: Nagrajevanje zbranega poslušanja s pomočjo risanja pik pred učenca in vizualno navodilo za učenca za poslušanje zgodbe

Kaj je pridobil Anže iz 8. razreda? Samozavest ob druženju z mlajšimi vrstniki, razvijal je sposobnost tekočega branja in logičnega pripovedovanja ob upoštevanju odziva poslušalstva, obnovil je svoje poznavanje znanih literarnih del. Kaj so pridobili otroci iz 2. razreda? Naučili so se pogovarjati o določeni temi, vzdrževati temo pogovora ter vadili, kako pogovor zaključiti. Vadili so primerne načine vključevanja v pogovor. Vadili so uporabo vpludnostnih fraz, ki se uporabljajo v socialnem okolju. Vadili so ustrezno vstopanje v odnose, tudi s starejšim učencem naše šole. Medgeneracijsko sodelujejo. Zbrano so poslušali obnovo krajšega ali daljšega umetnostnega besedila in znali odgovoriti na vprašanja o umetnostnem besedilu. Knjižnico so doživeli kot prijeten prostor.

Kaj je pridobila knjižničarka? Zavedanje, da se v življenju in kdaj tudi v naši šoli prepogosto ukvarjamo z otrokovimi primanjkljaji, raz-

Premalo poudarjamo področja, kjer so otroci močni, področja, kjer se lahko izkažejo in potrdijo kot celostna človeška bitja.

Slika 3: Primer strukturiranja dneva za otroka z avtizmom

vijanjem otrokovih šibkosti, da bi popravili, kar se da, in razvili to, kar ima potencial za razvoj. Premalo poudarjamo področja, kjer so otroci močni, področja, kjer se lahko izkažejo in potrdijo kot celostna človeška bitja. Naše medgeneracijsko branje ali pripovedovanje je bil poskus, da bi izpostavili pred drugimi in razvili močno področje nekega otroka – Anžeta. Morda ga pa kdaj srečamo na kakšnem pravljičnem pripovedovalskem festivalu, javnem nastopu na proslavi lokalnega društva ali vsaj ob taborniškem ognju, ko nas bo nagovoril: »Legenda pravi, da ...«

2 KAJ LAHKO ŠOLSKI KNJIŽNIČAR NAREDI ZA BRANJE OTROKA Z AVTISTIČNIMI MOTNJAMI? PRIPOROČILA ZA BRANJE AMERIŠKEGA ZDRUŽENJA KNJIŽNIČARJEV

Priporočilni seznam je narejen in prirejen po knjigi Ameriškega združenja knjižničarjev Lesley S. J. Farmer, *Library services for youth with autism spectrum disorders*, ki je izšla leta 2013. V knjigi so navedeni primeri z ameriškega knjižnega trga, avtorica članka dodajam uporabne slovenske naslove, ki so morda uporabni tudi za druge šolske knjižničarje, ki bodo v svoji praksi srečali otroke z avtističnimi motnjami.

2.1 VSEBINSKE LASTNOSTI KNJIG

Temeljno načelo priporočil za branje naj bo, da iščemo »predvidljivost« kot vsebinsko potezo knjižnega gradiva.

- Zgodba, ki se zaokroži. Zgodba, ki se na koncu poveže z začetkom.
V slov. Carle: Petelinček je šel po svetu. Epta Carle: Godrnjava pikapolonica. Epta Donaldson: Polž na potepu na kitovem repu. Mladinska knjiga
- Komulativna zgodba
Vsakič, ko se zgodi kaj novega, se ponovijo tudi prejšnji dogodki v istem zaporedju.
*V slov. ljudska: Dedek in repa
O miški, ki si je trebušček raztrgala*

- Zgodba, ki ima znano zaporedje. Zgodba, kjer so dogodki organizirani okrog predvidljive teme, kot so dnevi v tednu, števila, abeceda.
*V slov. zbirka Bistra glava založbe Kres. Naslovi Moj dan. Nasprotja. Števila. Liki Naslovi Muri šteje, Murijev dan, Murijeva nasprotja. Mladinska knjiga
Elmerjev dan. Korotan
Iz zbirke Spoznavajmo skupaj naslov Čas. Slovenska knjiga*
- Knjige o spremembah, to so knjige, ki nam razložijo, kako se stvari spreminjajo in razvijajo.
*Zbirka Change M. Stirlinga.
V slov. Moj dan. Okaši
Tik tak, knjiga z uro. Učila*
- Knjige »včeraj, danes in jutri«, to so knjige, ki pomagajo pri učenju koncepta časa.
Zbirka Time to ... Bruce McMillan, Scholastic
- »Zgodbe z vzorcem«, kjer se dogodki ponavljajo enako, dodana je le majhna variacija dogodka.
*Primer Bill Martin: Brown bear, brown bear. Holt, Rinehart, Winston
V slov. kratke zgodbe iz zbirke Sončnice. DZS. Eric Hill
Eric Hill: Kratke zgodbe o Pikiju. Mladinska knjiga
Trije pujski*
- Knjiga z »vprašanjem in odgovorom«, kjer se enako ali podobno vprašanje v knjigi ponavlja.
*V slov. Moruzumu: Si ti naša mami? Kres
Ljudska irska O rdeči kokoški*
- Zgodba, kjer se besedni red oz. fraza se v knjigi ponavlja.
*Primer Eric Carle: Very busy spider, Philome
V slov. Julia Donaldson: Hiška, majhna kot miška. Mladinska knjiga
Ruska ljudska Štručka
Michael Rosen: Lov na medveda. Mladinska knjiga*
- Knjige z rimami.
Dr. Seuss: Muc kapuc, Zelena jajca in krača. Mladinska knjiga

Stripi so se izkazali za posebno koristne za otroke z avtističnimi motnjami, saj se naslanjajo na njihovo sposobnost »mišljenja v slikah«.

V slov. Liljana Praprotnik Zupančič: Male živali, Moj očka. Mladinska knjiga

Petelinček, petelanček, zbirka sto najlepših ljudskih in priljubljenih otroških pesmi. Mladinska knjiga

Enci benci na kamenci: slovensko ljudsko izročilo. 1, 2, 3, 4. Mladinska knjiga

Anja Štefan: Sto ugank. Mladinska knjiga

Novica Novakovič: Strašna biba pesmi šiba. Karantanija

- Pesmarice.

Pamella Beall: Wee sing

V slov. Pojte, pojte drobne ptice, preženite vse meglice

Slovenske otroške prstne igre, Didakta

Mira Voglar: Biba buba baja, Mladinska knjiga

- Knjige, ki razvijajo motorične sposobnosti npr. knjige z nalepkami ali ježki.

V slov. npr. Grozni Gašper z nalepkami

Minkina kratkočasnica z nalepkami

Naslovi Živali. Dinozavri. Moda, vsi z nalepkami. Učila

- Knjige »Poišči in najdi«

V slov. zbirke Jelke Godec Schmidt: Škrat

Zguba in kameleon 1, 2, 3. Mladinska knjiga

Susanne Berner Rotraut: Spomladanski živ

žav. Poletni živ žav. Jesenski živ žav. Zimski živ žav. Učila, ponatis tudi Mladinska

knjiga

Judy Waite: Mala miška, pazi se. Učila

Martin Handford: Where is Waldo?

Stefan Seidel: Moja pustolovska iskalnica.

Melanie Brockamp: Moja pravljica iskalnica. Moja velika iskalnica. Učila.

Hartmut Bieber: Poglej in poišči! Učila

Finn Rebecca: Živžav v mestu. Kres

- Knjige za načrtovanje motoričnih aktivnosti, ki razložijo, kako kaj narediti po korakih. *Zbirka I can draw, Walter Foster Publishing*
V slov. zbirka Kako narišeš vozilo. Kako narišeš žival. Mladinska knjiga
Annabel Karmel. Kuhati znam. DK

- Poučne knjige z jasnimi, realističnimi fotografijami.

Poučne knjige založbe Dorling Kindersley.

V slov. zbirka Svet okrog nas Pomurske založbe

Lousie Patrick: Morje. Učila

Zbirka Podobe, zbirka Zvedavčki. Oka

Zbirka Pustolovec. Mladinska knjiga

Naslovi Traktorji, Gradbeni stroji, Vlaki.

Oka

- »Coffee table books«, knjige velikih formatov z nazornimi fotografijami, monografske publikacije z velikimi fotografijami, težke za prenašanje in so tudi zato lahko zanimive npr. *Matevž Lenarčič: Okrog edinega sveta. Didakta*

- Stripi so se izkazali za posebno koristne za otroke z avtističnimi motnjami, saj se naslanjajo na njihovo sposobnost »mišljenja v slikah«. Knjižni trg v angleškem jeziku ponuja tako leposlovje kot poučne knjige v stripu in daljše romane v stripu. Prav tako klasično literaturo, žanrsko literaturo od kriminalk do znanstvene fantastike, ki lahko, prevedena v stripovski jezik, preverjeno nagovori tako otroke kot dijake. Slovenski knjižni trg stripa je manjši, velja ga pa izkoristiti.

Za mlajše. *Zbirka Garfield. Graffit. Zbirka Loones Tunes. Alica. Zbirka o Asteriksu. Graffit.*

Zbirka Lucky Luke. Graffit Desk.

Angry birds. Snoopy. Izšli pri Didakti.

Dominique de Saint Mars. Zbirka Takšno je življenje.

Za starejše. *Romani v stripu. Craig Thompson: Odeje. Kim Young: Somrak. Eoin Colfer: Artemis Fowl. Erich Kästner: Pikica in Tonček. Vse izšle pri Mladinski knjigi.*

Martin Santiago, Josip Jurčič: Kozlovska sodba v Višnji Gori. Turistično društvo Višnja Gora, Javni sklad za kulturne dejavnosti.

Miki Muster: Martin Krpan.

Stare grške bajke. Morfemplus.

Damjan Stepančič, Neli Kodrič: Superga. Mladika.

Emmanuel Gubert, Marc Boutavant: Ariol, gromski konj. Zavod VigVagaKnjige.

Fizika v stripu. Okolje v stripu. TZS.

Integrali in stripovski albumi, različni naslovi založbe Studio Risar.

Zbirka Zgodovina zemlje v stripu. Didakta.

**Sposobnost
vživljanja v druge
moramo pri otrocih
z avtistično motnjo
sistematično
razvijati.**

- Časopisi, ki se osredotočajo na posebne interese, v slov. npr. *Science illustrated*, *Nepozabna zgodovina*, *Kako deluje*, *Strip bumerang*, *Monitor*
- Knjige brez besed
V slov. Marjan Manček: *Brundo se igra*. Mladinska knjiga
Maja Kastelic: *Deček in hiša*. Mladinska knjiga
Suzy Lee: *Val*; Damjan Stepančič: *Zgodba o sidru*. Mladinska knjiga
Briggs, Raymond: *Sneženi mož - po filmu*. Miš
Alison Jay: *Čebela in jaz*. Epistola
Amaliotti: *Maruška potepuška*. Mladinska knjiga

Boljši bralci radi berejo dela v nadaljevanjih, npr. v slovenščini *zbirke kot Kai proti zverem*, *Dnevnik nabritega mulca*, *Kapitan Gatnik*, *Grozni Gašper*, *zbirko o Super Niku*, *Lov na pošasti*. Slabši bralci z več težavami imajo bolj radi poučno gradivo in bolj gledajo slike. Sicer smernice priporočajo neleposlovje in realistično leposlovje (»resničnost«) bolj kot poezijo in abstraktno literaturo.

2.2 FIZIČNE LASTNOSTI KNJIG

- Včasih je knjige težko držati z obema roka-
ma, zato so boljše spiralno vezane knjige,
- kartonke, če se da, dajmo prednost knjigam
s trdimi platnicami pred mehko vezanimi,
- knjige z realističnimi fotografijami,
- multisenzorične knjige (knjige, ki imajo
malo dvignjen, reliefni tisk, z lučkami, zvočne
knjige ipd.):
V slov. Aksinija Kermauner: *Žiga špaget gre
v širni svet*. Miš
Halo, tukaj Pujs!: *kako pokličeš prijatelja*:
interaktivna zgodbica s telefončkom
Eric Carle: *Zelo tih črček. ali Zelo osamlje-
na kresnička*. Epta
Pascale Hedelin: *Moje zanimivo telo*. TZS,
- knjige sestavljanke:
V slov. Minkina kmetija. Mladinska knjiga;
Igralna knjiga Veterinarska klinika, Kmetija,
Mladinska knjiga

2.3. UPORABNI NASVETI ZA SPODBUJANJE BRANJA, KOT JIH NAVAJAJO SMERNICE ZDRUŽENJA KNJIŽNIČARJEV, PA SO ŠE:

- laminiranje in sponke za papir na vogalih
knjige, da se strani lažje obračajo,
- za spodbujanje multisenzoričnih lastnosti
knjig dodaj žamet, pesek, blago, mehurčke
od kuverte ... in ustvari svoje knjige tipanke,
- uporabljaj velike formate knjig, npr. slikani-
ce formata A3,
- besedilu dodaj CD z zvočnimi efekti,
- povzetki knjig, priredbe knjig,
- zvočne knjige na CD-jih (posojajo v Knjiž-
nici Minke Škoberne osebam s težavami pri
branju),
- vizualni slovarčki, dodani knjigam, s pojas-
nili težkih besed,
- »reading buddy«, ponudimo glasno branje
s pomočjo prijatelja, kajti nekateri otroci
zgodbe zelo radi poslušajo, čeprav jih sami
ne berejo.

V zavodu zelo radi uporabljamo lahko branje, kot izhaja pri Zavodu Risa. Vsebinsko in obli-
kovno poenostavljene priredbe knjig *Romeo*
in *Julija*, *Pod svobodnim soncem*, *Naše zgodbe*
(med njimi *Tantadruj*) so dostopne tudi na

Slika 4: Primer vizualnega navodila za poslušanje
zgodbe

spletni strani projekta, učenci jih radi berejo na računalniku, tako da si prilagodijo obliko in pisavo črk.

3 PRIPOROČILNI SEZNAM FERN SUSSMAN ZA RAZVIJANJE EMPATIJE PRI OTROCIH Z AVTISTIČNO MOTNJO

Fern Sussman (2006) v *Talk ability, people skills for verbal children on the autism spectrum* opozarja na kratek seznam priporočenih knjig, s pomočjo katerih razvijamo sposobnost življenja v druge pri otroku kot veščino, ki jo moramo pri otrocih z avtističnimi motnjami sistematično razvijati. Staršem priporoča, da se preprosto pogovarjajo z otrokom o knjigi, medtem ko jo berejo skupaj z otrokom: kaj junaki oz. značaji v knjigi želijo, kako razmišljajo in se počutijo in zakaj se vedejo tako, kot se.

Pri tem jim priporoča, da izberejo kakovostne slikanice in znotraj tega okvira:

- knjige, ki otroka pritegnejo,
- knjige s preprosto zgodbo, jasnim začetkom, sredino in koncem,
- knjige, ki vključujejo nenavadne situacije npr. življenje na kmetiji ali v tuji deželi (da bi otroku začela delovati domišljija ali bi začel razmišljati o različnih perspektivah mišljenja ljudi),
- knjige, kjer se slike in besedilo vedno ne ujemajo (in je to lahko izhodišče za pogovor),
- knjige brez besedila,
- knjige, kjer mora glavni junak reševati problem,
- doma narejene knjige (s spominki iz krajev, kjer je bil, ali fotoknjige iz pomembnih dogodkov, kar je izhodišče za pogovor o preteklosti),
- knjige, ki zasledujejo poseben komunikacijski cilj (knjige z vprašanji in odgovori, knjige z dialogom).

Ko je otrok sposoben govoriti o tem, kaj drugi človek govori, da je začel razvijati sposobnost življenja v drugo osebo (Sussman, 2006: 106). Empatija ali sposobnost »postaviti se v tuje čevlje« je v srcu vsakega uspešnega odnosa. Otroci bodo lažje razvijali pogovore in gra-

dili odnose, če se bodo naučili videti stvari s stališča druge osebe. Vendar pa se empatija oz. sposobnost, da se postavimo v tujo kožo, ne razvije naenkrat. Šest let traja v povprečju pri večini otrok, osem do deset pri otrocih z avtističnimi motnjami.

Pri tem razvoju mora otrok preiti stopnje razvoja učenja empatije. Fern Sussman tudi podaja kratek seznam priporočenih knjig, ki otroku pomagajo, da napreduje iz ene razvojne faze v drugo (Sussman, 2006, str. 107), avtorica članka pa podajam še nekaj uporabnih slovenskih primerov. Za pomoč pri iskanju se zahvaljujem osebju mladinskega oddelka Knjižnice Domžale.

Poiščemo knjige, kjer glavni junaki razmišljajo na drugačen način ali fiksibilno rešujejo probleme, ki so lahko rešljivi na več kot na en način.

Ed Young: Seven blind mice

Uporabni slovenski primeri pa bi lahko bili:
Nina Mav Hrovat: O kralju, ki ni maral pospravljati. Mladinska knjiga

Chih Yuah Chen: Guji guji. DSKG

Rose Gerald: Tigrova preproga. Zala

Anna King: Ti si (nisi) majhen. Epistola

Ciara Flood: Sitnobe sitne. Zala

Mano Ramos: Jaz sem najmočnejši. Mladinska knjiga

Na **stopnji 1** učenja empatije se otrok nauči, da včasih ljudje hočejo stvari drugačne, kot jih hoče sam. Včasih lahko na podlagi tega razumevanja predvideva odzive in čustva drugih ljudi. Zato Sussman v pomoč svetuje, da poiščemo knjige, kjer imajo junaki svoje sanje, svoje želje in ki opisujejo, kaj ljudje naredijo, da dobijo to, kar hočejo.

Russal Hoban, Lillian Hoban: Bread and ham for Frances

Uporabni slovenski primeri pa bi lahko bili:
poučna zbirka o čustvih. Brian Moses: naslovi Jeza, Strah, Žalost, Ljubosumje. Grlica
Lauren Child: Paradižnika ne bom niti poskusila. Morfem

Saša Vegri: Jure kvak kvak. Mladinska knjiga
Babette Cole: Vsega po dvoje. Kmečki glas

Na stopnji 1 učenja empatije se otrok nauči, da včasih ljudje hočejo stvari drugačne, kot jih hoče sam.

Na stopnji 2 se otrok uči razumeti mišljenje drugega.

Pascal Biet: Ups, jaz sem pa zelen. Didakta
Lauren Child: Oprostite, to je moja knjiga. Učila

Na **stopnji 2** se otrok uči razumeti mišljenje drugega. V pomoč so po Fern Sussman lahko knjige, ki govorijo o tem, kako junaki razmišljajo.

Mercern Mayer: There is a nightmare in my close.

Slovenski primeri pa bi lahko bili:

Suzanne Barton: Jutranji zbor. Zala.

Bine Brandle: Flusi, strah iz nogavice.

Lauren Child: Za šolo sem absolutno premajhna. Morfem

Nele Moost: Sami junaki. Kres

Nele Moost: Vse bo moje. Kres

Nele Moost: Čista resnica ali izmišljaja za vsako priložnost. Kres

Helena Kraljič: Pošast v vrtcu. Morfem

Na **stopnji 3** otrok razume idejo, da če nekaj vidi, ni nujno, da vidi to enako tudi druga oseba. Fern Sussman svetuje, da so lahko v pomoč knjige s skritimi predmeti, ki jih starši in otroci lahko skupaj poiščejo.

Walter Wick: Can you see what I see? Seymour and the Juice Box Boat

V slov. preproste slikanice kot Yosuku Yonezu. Zbirka Pokukaj in povej. Hrana in drugi naslovi. Kres.

Eric Hill: Kje je Piki? Mladinska knjiga

Ali bolj zapletene.

Paul Friester: Sovica Jokica in Blu blu. Epistola.

David Barrow: Ste kdaj videli slona. Zala

Lauren Child: Malce nevidna. Morfem.

Na **stopnji 4** otrok raziskuje skrita čustva. Razume, da to, kar ljudje rečemo, ni le vedno enako temu, kako razmišljamo. Če otrok to razume, bo razumel šale in bo ločil, kdaj ga nekdo izziva, kdaj se laže ali uporablja sarkazem. Fern Sussman svetuje knjige, kjer junaki skrivajo svoja prava čustva.

Carlo Collodi: Ostržek (Junakov nos se daljša vedno, ko laže.)

Uporabni naslovi pa bi lahko bili tudi:

Gospod Vesel in gospa Mrak. Zala.

Bob Graham: Cvetka obišče gospoda Zimo.

Jan de Kinder: Rdeča ali zakaj zasmehovanje ni smešno. Sodobnost.

Boris Vezjak: Ali je to zmota? Aristej

Julie Blind: Dobri zlobni volk. Zala

Cesc Noguera: Gospa Marija. Zala

Claudia Fries: Pujsa imamo za soseda. Didakta

Na **stopnji 5** otrok razume napačna prepričanja. Ljudje včasih verjamejo stvari, ki niso resnične. Za razvoj te faze Fern Sussman svetuje knjige s triki:

Grimm: Rdeča kapica (Volk se pretvarja, da je Rdeča kapica in tako ukani babico.)

Andersen: Cesarjeva nova oblačila. Mladinska knjiga

Peter Nickl: Zgodba o dobrem volku. Didakta

Claudia Fries: Pujsa imamo za soseda. Didakta

Heather Tekavec: Sraka tatinska. Zala

SKLEP

Število diagnosticiranih otrok z avtističnimi motnjami je v porastu, v Sloveniji se jih vsako leto rodi 200, v Veliki Britaniji 1 na 100 otrok. Zato je tudi bolj verjetno, da bo učiteljica ali šolska knjižničarka v šoli srečala otroka s to vseživljenjsko motnjo v razvoju. Meni so prišli prav splošni nasveti za komunikacijo z otrokom z avtistično motnjo: uporabi otrokovo ime, da ve, da ga naslavljaš; pazi, da ni v ozadju nepotrebnega hrupa; uporablaj preprost jezik; govori počasi s presledki med besedami, svoje besede pospremi z gestami in počakaj nekaj časa, da otrok miselno predela, kar si povedal, komunikacijo pa tudi pričakuj (Information, 2004). V pomoč pri iskanju primerne branja iz knjižnice smo v članku navedli seznam priporočene literature, pri čemer sem upoštevala izkušnje ameriških knjižničarjev in svoje lastne iz zavoda za otroke s posebnimi potrebami. Opisala sem pozitivno izkušnjo srečanja z otrokom z avtistično motnjo in pozitivne učinke branja oz. pripovedovanja v knjižnici mlajšim otrokom tako za njegove komunikacijske veščine kot komunikacijske veščine otrok

Na stopnji 3 otrok razume idejo, da če nekaj vidi, ni nujno, da vidi to enako tudi druga oseba.

Na stopnji 4 otrok raziskuje skrita čustva.

Na stopnji 5 otrok razume napačna prepričanja.

Knjižnica je lahko za otroke z avtističnimi motnjami zanimiv prostor, kamor se umaknejo pred hrupom, gnečo ali drugimi napornimi senzoričnimi dražljaji.

poslušalcev. Otroci z avtističnimi motnjami se med seboj zelo razlikujejo, zato morda način dela, ki se je meni obnesel s to generacijo otrok, ne bo neposredno uporaben za otroke, ki jih boste v knjižnici srečali vi. Verjamem pa, da je knjižnica lahko za otroke z avtističnimi motnjami zanimiv prostor. Lahko je prostor, kamor se umaknejo pred hrupom, gnečo ali drugimi napornimi senzoričnimi dražljaji.

Lahko je prostor, kjer pouk poteka malo drugače, manj hrupno kot v učilnici. Lahko je »time-out soba«, prostor za umirjanje tesnobe, ko so zahteve šolskega vsakdanjega življenja prehude. Hkrati je lahko šolska knjižnica tisti umirjen del sveta, kjer lahko drugi otroci ali učitelji spoznajo otroka z avtistično motnjo in njegov svet brez predsodkov in v drugačni luči. ●

Viri in literatura

- Attwood, T. (2007). *Aspergerjev sindrom, priročnik za starše in strokovne delavce*. Ljubljana: Megaton.
- Berložnik, N. in drugi. (2014). *Navodila za delo z otroki z avtističnimi motnjami v prilagojenem programu z nižjim izobrazbenim standardom*. Ljubljana: MIZŠ.
- Burja, T. in drugi. (2014). *Prilagojeni program z enakovrednim izobrazbenim standardom za otroke z avtističnimi motnjami*. Ljubljana: MIZŠ.
- Farmer, S. J. L. (2013). *Library services for youth with autism spectrum disorder*. Chicago: Ala. Information for parents, autistic spectrum disorders and related conditions (2004). Annesley: Crown.
- Janhar Černivec, V., Lovšin, K. (2016). *Otroci z avtistično motnjo v Domu Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana. 4. mednarodna znanstvena konferenca Za človeka gre, družba in znanost v celostni skrbi za človeka, Avtizem*. Maribor: Alma Mater Europea. Str. 43–48.
- Jurišić, B. D. (2016). *Otroci z avtizmom*. Ljubljana: Izobraževalni center Pika, Center Janeza Levca.
- Kesič Dimić, K. (2010). *Vsi učenci so lahko uspešni, napotki za delo z otroci s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Rokus.
- Klemenc, A. (2012). *Kako je biti jaz, knjiga o fantu z Aspergerjevim sindromom*. Ljubljana: Zavod Janeza Levca.
- Mihelčič, M. (2017). *Planet Asperger, kažipot za starše otrok z motnjo avtističnega spektra*. Ljubljana: Mladika.
- Rogič Ožek, S. (2016). Umeščanje otrok z avtističnimi motnjami v slovenski šolski prostor. V: *Vzgoja in izobraževanje*, št. 5–6, str. 5–10.
- Sussman, F. (2006). *Talk ability, people skills for verbal children on the autism spectrum, a guide for parents*. Toronto: Hanen Centre.
- Vovk Ornik in drugi. (2014). *Delo z otroki s posebnimi potrebami, učnimi težavami in posebej nadarjenimi otroki*. Maribor: Forum media.

NINA JANŽEKOVICH, univ. dipl. bibliotekarka in univ. dipl. komparativistka, je zaposlena kot knjižničarka na Zavodu za gluhe in naglušne Ljubljana.
Naslov: Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, Vojkova cesta 74, 1000 Ljubljana
E-naslov: nina.janzekovic@zgnl.si